

Трипільська культура

У західному Лісостеповому регіоні України утвердження відтворювального господарства було пов'язано з подальшою активізацією міграційних процесів, чому деякою мірою сприяло встановлення кліматичного оптимуму за атлантичного періоду. На початку IV (V) тис. до н. е.* в Північно-Західне Причорномор'я просуваються носії культури Гумельниця. У Південно-Східній Європі вона займала частину сучасних Болгарії та Східної Румунії (в Румунії ця культура має назву Стойкань—Алдень), а степова смуга Північно-Західного Причорномор'я складала її північно-східну околицю (болградський варіант указаної культури). Одночасно Прутсько-Дністровське межиріччя замешкують носії Трипільської культури, витоки якої містяться у Південно-Східній Трансильванії та Румунській Молдові, де аналогічні пам'ятки відомі під назвою Кукутені. Тому цю культуру тепер частіше іменують Кукутені—Трипільля. В середині IV (V) тис. до н. е. з Середнього Подунав'я на територію Поділля та Західної Волині проникають носії Лендельської культури, головна територія поширення якої охоплювала значну частину Європи: Словаччину, Чехію, Австрію, Польщу, Східну Німеччину, частини Угорщину.

Це населення, певно, повністю асимілювало тут носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. З кінця IV (V) тис. до н. е. тут з'являються носії Культури лійчастого посуду, основний ареал якої містився у Центральній та Північній Європі, а десь у середині III (IV) тис. до н. е. — носії Культури кулястих амфор, що прийшли звідти ж. Останні зайняли досить значну територію лісостепової смуги, що доходила в східному напрямку майже до Дніпра, а в південному — до Дністра.

*Нині українськими археологами активно розробляється шкала уточнення (калібрування) абсолютних дат існування спільнот, репрезентованих певними АК. Незавершеність цього процесу не дає змоги оперувати новими датами стосовно багатьох АК часів енеоліту й бронзи. За наявності каліброваних дат їх подано в дужках. Слід зазначити, що перегляд хронології, не порушуючи послідовності АК, надає нові можливості для синхронізації історичного процесу в межах значних територій: Європи, Передньої Азії, Кавказу тощо.

Закарпаття, де за неоліту проживали носії культури Криш, а потім мальованої кераміки, з початку IV тис. до н. е. заселяється носіями Полгарської (або Тисько-Полгарської) культури, які в другій чверті III тис. до н. е. були витіснені носіями Баденської культури.

Усі вказані культури сформувалися в Європі, й територія західних областей України, головним чином лісостепової смуги, була їхнім східним рубежем. Лише Трипільська культура, вийшовши зі світу балкансько-дунайських культур, розвинулася в межах України у своєрідне та яскраве явище. З'явившись на початку IV (V) тис. до н. е. на території України, за першу його половину трипільці освоїли лісостепову смугу від східних відрогів Карпат до Південного Бугу, поглинувши носіїв Бузько-Дністровської культури та частково носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. Просуваючись далі у східному напрямку, вони на початок III (IV) тис. до н. е. зайняли лісостепове межиріччя Дністра й Дніпра, а в останній період свого існування — в першій половині III (IV) тис. до н. е. — вони особливо активно освоїли Верхнє Побужжя та Середню Наддніпрянщину, переправившись частково й на лівий берег Дніпра, а також розселилися на південь та зайняли Північно-Західне Причорномор'я. Поширення цієї культури пов'язано не лише з постійним приростом населення (природний приріст та внаслідок міграцій), а й з екстенсивною формою землеробства, що призводила до виснаження землі та необхідності переселення в нові місця.

Серед кола землеробських культур Трипільська залишила найяскравіший слід у давній історії України. Це й виступає для декого приводом убачати в ній корені українського народу. Але слід зазначити, що тут більше діють політичні емоції, аніж розсудливість. Існують досить вагомні підстави сумніватися у належності трипільців до індоєвропейської мовної спільності — тієї спільності, з розпадом якої приблизно у V тис. до н. е. пов'язують формування трьох гілок індоіранців — східної, південної та північної. З останньої в I тис. до н. е. (а щонайбільше — з середини II тис. до н. е.) виділяються носії праслов'янської мови. Світ слов'янських народів — це вже явище кінця I тис. до н. е. та початку нашої ери. Їхні розвиток і подальший поділ на південних, західних та східних слов'ян належать до епо-

хи, яку відділяють від трипільців тисячоліття, протягом яких на нашій землі змінили один одного десятки народів. І кожен із них лишив тут якийсь слід.

Матеріали Трипільської культури наочно демонструють ті перспективи, які відкрилися з утвердженням відтворювального господарства: отримання достатньої кількості харчів для постійного приросту населення, вивільнення часу для влаштування побуту, нова організація праці (зокрема виникнення ремісничого виробництва), нова обрядовість. Головними матеріалами для виготовлення знарядь праці залишалися камінь, а також кістка та ріг, хоча трипільці користувалися й мідними речами, роль яких поступово зростала. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Трипільці до тонкощів освоїли її можливості для будівельної справи, виготовлення посуду, речей хатнього вжитку та знарядь праці, культових речей. Трипільському посуду притаманні технологічна досконалість, розмаїття форм та призначення, яскраве оздоблення.

Протяжність Трипільської культури в часі (IV (V) — перша половина III (IV) тис. до н. е.) та просторі (в межах України — від Дністра до Дніпра) спричинила певну варіативність господарської діяльності та соціальної організації.

За раннього Трипільля (перша половина IV (V) тис. до н. е.), коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими общинами, що склалися з 10—15 малих сімей (загалом до 50—70 осіб), та, крім землеробства й скотарства, досить активно займалися збиральництвом, мисливством та рибальством. Це було природно, зважаючи на труднощі освоєння нових земель, повільні темпи приросту худоби, особливо великої рогатої, наявність дикої фауни й флори.

Матеріальні залишки свідчать про досить примітивні способи ведення господарства та простоту побуту й соціального життя трипільців. Виходячи зі складу культурних рослин (провідна роль належала півчастій пшениці та голозерному ячменю), знарядь праці (кам'яні та рогові мотики, крем'яні серпи, обмаль металевих речей), незначних кількості худоби (співвідношення кісток диких і свійських тварин приблизно однакове) та розмірів общин землеробство було нескладним — із застосуванням переваж-

но ручної праці (наявність орного землеробства для цього періоду твердо не встановлена) та обробітком невеликих ділянок землі. Низька продуктивність праці й спонукала до активного користування природними ресурсами. Тим паче, що на той час сучасна лісостепова смуга була більш лісистію і багатою на дичину.

Разом із тим раннє Трипільля демонструє зміцнення сім'ї як господарського осередку общини. Якщо стосовно землеробства це довести важко, то децентралізація «промислового» виробництва, недиференційованість побутового та виробничого життя, коли кожне подвір'я забезпечувало себе знаряддями праці, продуктами харчування (обробка туш, приготування їжі) та побутовими речами (обробка шкур, ткацтво тощо), свідчать, що кожна сім'я вела самотійне господарство. Відтак можна гадати, що вона володіла й ділянкою землі та мала якусь кількість худоби. Звичайно, ця самотійність була досить відносною. Землеробство вимагало кооперації сімей, особливо у справах підняття цілини, розчищення ділянок від лісу. Цього ж потребували й інші види робіт, наприклад, будівництво жител. Функція кооперації належала саме общині, меншою мірою — об'єднанню малих сімей (велика сім'я чи домогосподарство), що й відбилося в наявності великих жител та гніздовому розташуванні осель. Але останні риси загалом не притаманні ранньому Трипільлю.

На цьому етапі з-поміж ремісничих занять лише керамічне виробництво, певно, починає виділятися у спеціальну галузь. Цьому, окрім його технологічної складності, значною мірою сприяла і, так би мовити, ідеологічна значущість посуду, поліфункціональність його призначення (поєднання профанної та сакральної сфер), яка досягалася витонченістю форм та різноманітним оздобленням. Досягнення гармонійності форми та оздоблення вимагало відповідних здібностей, урізноманітнення побуту — вдосконалення та винаходу нових форм, а ускладнення ритуального життя — пошуку засобів утілення нової світоглядної системи, нових культів. Якщо до цього додати виготовлення суто ритуальних речей — спеціального посуду, статуєток, модельок вівтарів, стільців, столиків тощо, зрозуміло, що відокремлення керамічного виробництва стимулювалося й новими духовними потребами суспільства.

Це те, що досить різко відділяє суспільства відтворювального господарства від мисливців чи рибалок.

Загалом для цього етапу можна говорити про три рівні соціальної організації. Нижчою ланкою виступала мала (моногамна) сім'я, котра вела окреме господарство. Група споріднених по чоловічій (за патрилокального шлюбу) чи жіночій (за матрилокального) лінії сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. Певно, в умовах невеликих общин ще не було потреби в якихось постійних лідерах — цю функцію залежно від обставин виконував той чи інший дорослий член общини, що користувався авторитетом. А звичайні повсякденні справи вирішувалися колективно — радою дорослого населення.

Щоправда, деякі дані, можливо, й можна інтерпретувати як початкову стадію виділення вождів (наприклад, оселя № 3 на поселенні Сабатинівка-II, землянка № 2 в Луці-Врублевецькій, де було особливо багато антропоморфних статуєток). Але сама культова сфера ще не відокремилася, оскільки спеціальних культових споруд поки що не виявлено. Однак існує факт спорудження на одному з найраніших трипільських поселень в Україні — Бернашівці — центральної споруди у вигляді стаціонарного глиняного будинку, в той час як початок існування поселення пов'язаний з легкими куренеподібними житлами. Ця споруда має значні розміри, і в ній знайдено велику кількість статуєток. І саме навколо неї згодом постали інші стаціонарні оселі. Але цей факт знову ж таки складно розцінювати однозначно. Виходячи з етнографічних даних центральне місце на ранньоземлеробських поселеннях, як правило, займали чоловічі будинки, оскільки протиставлення чоловічого та жіночого тут сягало найвищого рівня. Можливо, остання інтерпретація є вірогіднішою; у такому випадку провідне місце в культовій сфері належало чоловічій половині, що можна розглядати і як свідчення патріархальності роду та патрилокальності шлюбу.

Звичайно, життя потребувало управління більш високого рівня, ніж община. Головними функціями управління тих часів були збереження цілісності етносоціальних угруповань, організація їхньої території. Це було пов'яза-

но з постійною експансією трипільців на нові землі, що супроводжувалося приєднанням місцевого населення. За таких умов провідну роль відігравали інтеграційні процеси, ґрунтовані на принципі солідарності, які не передбачали спеціальних органів управління, крім екстремальних випадків. Це й знайшло відбиття в єдності матеріальної культури. Найраніший етап цієї єдності для трипільців, обмежених територією Наддністрянщини, можна означити, певно, плем'ям, що об'єднувало групу споріднених общин. Пізніше освоєння Побужжя відірвало частину трипільського населення від основного масиву й започаткувало формування нового племені. Тому вищий рівень етносоціальної консолідації трипільців можна кваліфікувати загалом як племінний з початковою стадією складання співплемінності, тобто спільноти, що складалася з груп споріднених племен.

Протяжність раннього Трипілля (близько 500 років), площа освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), кількість поселень (майже 50), їхні розміри (невеликі — в середньому до 1 га) та рухливість людності (поселення існували десь 70—100 років, а деякі — значно менше) — все це свідчить про екстенсивний характер господарства та слабку заселеність земель. Такий висновок не зміниться, якщо ми навіть подвоїмо число поселень. З цього огляду не зовсім зрозумілим є подальше розширення території. За таких умов важко уявити собі тиск надлишкового населення. Певно, адаптація до нових умов існування проходила нелегко. Значна роль привласнювальних форм господарства потребувала освоєння нових територій: можливо, тому деякі поселення існували недовго — десь 10 років, про що свідчать незначні культурні накопичення. Щоправда, такі поселення важко трактувати однозначно. Можливо, це були своєрідні висілки біля городів. Подальше освоєння території було, певно, пов'язано з нестабільністю господарства, намаганням знайти багатші землі.

В усякому разі за середнього періоду (друга половина IV (V) тис. до н. е.) трипільці значно просунулися в північному напрямку (вгору по Дністру) та північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо густо за цього часу були заселені Верхня Наддністрянщина, ме-

жиріччя Південного Бугу та Синюхи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра та Росі. Значний приріст населення відбувався не лише за рахунок природного чинника, а, певно, й завдяки просуванню нових груп трипільців зі своєї прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин (найменші за площею поселення становили 3—4 га, є поселення площею 10—40 га), яке супроводжувалося їх сегментацією, що відбито в кущовому розташуванні поселень: одне-два поселення значних розмірів оточені кількома невеликими. Паралельно з сегментацією йшов процес і консолідації общин. Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі постають такі поселення-гіганти, як Володимирівка (понад 100 га), Веселий Кут (150 га), Миропілля (200 га) тощо. Загалом зросла і тривалість проживання на одному місці.

За цього часу піднісся добробут населення, що простежується за житлово-господарськими комплексами. Збільшується об'єм зерносховищ (зерно трипільці зберігали у спеціальних великих посудинах на зразок грецьких піфосів). Усе це свідчить про те, що господарство трипільців набуло певної стабільності, що було досягнуто не лише вдосконаленням кам'яних і крем'яних та поширенням мідних знарядь, а й, мабуть, якимись засобами інтенсифікації землеробства. Підвищенню стабільності господарства сприяв, зокрема, приріст населення, адже людська праця була провідною продуктивною силою за первісності. Спостерігається також укрупнення сімейних колективів, що відбито в розмірах осель, планіграфії окремих поселень з гніздовим розташуванням будівель.

Важливою господарською ланкою за цього часу стала, певно, велика сім'я, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі жонаті (чи заміжні) діти зі своїми дітьми, які займали або окремі невеликі оселі близько одна до одної, або окремі кімнати у великих багатокамерних будинках. За умов укрупнення родових колективів рід, певно, втратив деякі господарські функції, які й перебрала велика сім'я. Цьому сприяли як сегментація роду, розселення його гілок (лініджів) у різних місцях, що унеможливило єдине керівництво господарськими роботами, так і консолідація декількох общин у межах одного поселення. За родом залишаються вищі

функції — збереження території, регуляція землекористування, ідеологічні. Конкретні господарські функції тепер виконує велика сім'я. *Можливо, саме цей чинник — укрупнення сім'ї — зіграв важливу роль в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.* Завдяки цьому, а, певно, й застосуванню тяглової сили волів городне землеробство змінюється польовим, про що, можливо, свідчить нова топографія влаштування поселень — на високих берегах та мисах. Окрім того, важко уявити існування великих общин, що залишили гігантські поселення, без масштабного польового землеробства.

Зростання густоти населення, збільшення загальної території, а значить і протяжності кордонів, кількості сусідів, певно, створювали за цього часу дещо напружену ситуацію. В усякому разі більшість поселень, як уже зазначалося, було розташовано на високих мисах та плато, що надавало певної переваги при їх обороні. Деякі поселення додатково укріплено ровами. Захисту людної була підпорядкована й планувальна структура поселень, а саме розташування осель по колу, що стає притаманною рисою саме цього часу.

Загалом для середнього періоду спостерігається урізноманітнення і разом з цим ускладнення суспільного виробництва, що було наслідком успіхів сільськогосподарських галузей і в свою чергу стимулювало останні. Саме тоді виникає металургія міді (плавлення сировини та лиття речей, які перед тим виготовляли способом кування), а значить, з'являються майстри-металурги. У цей період остаточно утвердився ремісничий характер гончарного виробництва, що сприяло вдосконаленню гончарного горна та підвищенню якості посуду. До нас дійшло чимало залишків посуду з розписами, що відбивають багаті космологічні уявлення трипільців, їхні культи, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством.

Подальше заселення нових земель за середнього періоду супроводжувалося посиленням інтеграції. Але й вона мала свій поріг. Освоєння величезних територій викликало й зворотний процес — *диференціацію*. Єдність трипільського світу порушується. Східний масив населення (межіріччя Південного Бугу та Дніпра), далеко відірвавшись

від своєї прабатьківщини та розвиваючись в оточенні рибальських общин, значною мірою зберігає риси ранньотрипільської культури (тут різко переважає заглиблений орнамент). Це було спричинене, мабуть, намаганням зберегти свою єдність та своєрідність у чужому середовищі. Західний масив населення (Наддністрянщина) розвивався в умовах тісних контактів з прабатьківщиною та припливу сюди нових груп населення з південного заходу, що й визначило більшу схожість тутешньої матеріальної культури з землеробськими культурами Балкан і Трансильванії. Саме для цього регіону характерний розмальований посуд. Чіткої межі між східною та західною людністю не було й не могло бути, оскільки це населення відчувало свою спорідненість та вело загалом подібний спосіб життя.

Окрім того, і всередині названих територій намічаються локальні особливості матеріальної та духовної культури окремих регіонів, що може виступати свідченням формування окремих племінних угруповань у межах двох великих спільнот. *Певно, саме за цього часу плем'я набуває певних потестарних функцій — функцій управління, що супроводжувалося виникненням постійних керівних органів.* У старих місцях проживання лідерство могло належати представникам старшої лінії роду, на нових землях — першим поселенцям. Появі постійних органів управління різних рівнів (в общині, племені чи співплемінності) сприяли ріст кількості й густоти населення, ускладнення життя, освоєння величезних територій, спілкування з сусідами.

Таким чином, за середнього періоду соціальна організація трипільського суспільства ускладнюється: нижчими її ланками виступають великі й малі сім'ї; середніми — лініджі (родові підрозділи) та родові общини; вищими — племена та співплемінності. Перепорою для повнішого розкриття цієї ситуації є відсутність могильників, котрі, як правило, добре діагностують соціальні зміни в суспільстві. Але навіть суто логічно зрозуміло, що за цього часу формується соціальна диференціація, зокрема мають виділятися вожді різного рангу та глави сімей. Показником цього може слугувати наявність поселень із захисними спорудами, зведення яких вимагало організації значної кількості населення. Чіткого керівництва вимагало й скупчення великих мас людей на поселеннях-гігантах. Якщо соціальна диферен-

ціація визначалася ускладненням життя та потребами в організаторах, то майнова диференціація могла зумовлюватися, приміром, різними розмірами сімей: чим більшими вони були, тим більше мали робочих рук і тим більшою ставала їхня виробнича потужність. Певно, це якоюсь мірою відбито у площі осель.

Подальший розвиток трипільського суспільства потребував нових засобів інтенсифікації виробництва. Шлях розвитку за рахунок приєднання нових територій та нарощування людського потенціалу як головної продуктивної сили на цьому етапі був вичерпаний. Трипільці освоїли землі лісостепової смуги між Степом та Поліссям, тобто кращі для землеробської форми діяльності. Значної кількості сягнуло й трипільське населення. Тому подальший прогрес мав визначатися ростом продуктивності праці. Але схоже, що саме це завдання виявилось для того часу непосильним.

З початку III (IV) тис. до н.е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні та прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого — появу й наростання ознак кризи. Скажімо, таке явище, як подальша спеціалізація общин, що мала наслідком активізацію обміну. Зокрема, наддніпрянські общини постачали наддніпрянським високоякісну сировину та знаряддя з кременю. Наявність великих та високопродуктивних майстерень свідчить про спеціалізацію деяких общин і в керамічному виробництві (Кошиловці, Сухостав, Жванець-Щовб). Разом із тим у господарській діяльності деяких общин намічається ухил до активізації скотарства, що могло статися за рахунок зменшення питомої ваги землеробства (Бузько-Дніпровське межиріччя), а також мисливства (Київська Наддніпрянщина).

Таким чином, вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форми діяльності — активізації скотарства. Це відбиває й подальше розширення території: трипільці переселяються в райони, мало придатні для ведення землеробського господарства. Десь на початок III (IV) тис. до н.е. населення Середньої Наддніпрянщини просувається на північ, а згодом і на схід — на лівий берег Дніпра; населення Середнього Побужжя починає розселятися в Степу, дохо-

дячи до Інгулу, а ще пізніше (приблизно в середині III (IV) тис. до н.е.) населення Середньої Наддністрянщини переміщується в Північно-Західне Причорномор'я, де завдяки зміні форми господарства та взаємодії зі степовим населенням виникає своєрідний господарсько-культурний комплекс, відомий під назвою *Усатівської культури*, або *усатівського локального варіанту Трипільської культури*.

Збільшення кількості поселень за цього часу значною мірою було викликано не лише приростом людності, а й подальшою сегментацією колективів. Населення тепер, як і за раннього етапу, мешкає головним чином невеликими общинами, що налічують 10—12 сімей. Стає помітною певна деградація будівельної справи, а також керамічного виробництва. Відчувається тенденція до подрібнення великосімейних колективів, що відбито у переважанні невеликих однокамерних жител. Безумовно, ця ситуація пов'язана зі зміною господарської діяльності, зокрема з посиленням ролі скотарства, яке вимагало значних площ, з одного боку, та було менш трудомістким — з іншого.

Поряд із цим продовжують існувати та виникають нові поселення-гіганти: наприклад, Майданецьке площею 300 га десь із 1500 осель; Таллянки площею 360 га з 3000 осель. За площею вони значно перевищували майбутні давні міста, проте щільність їх забудови та чисельність населення були нижчі. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, які відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: кварталів ремісників, монументальних культових та адміністративних споруд, громадських сховищ тощо. Слід зазначити, що й за цього часу культова сфера ще не відокремилася від інших видів діяльності, про що свідчить наявність віттарів у багатьох житлах та поміж ними. А це є важливим показником того, що це суспільство за своєю суттю було ще типово первісним, а процеси соціально-майнової диференціації та виділення апарату управління ще не набули тут незворотного характеру.

Цю ж ситуацію спостерігаємо й за матеріалами могильників, які в межах України виявлено для північних груп пізньотрипільського населення (Київщина) та південних (Усатівська культура). Щодо могильників Київщини, то і поховальний звичай, і супроводжуючий інвентар тут зага-

лом небагаті. Тут ще не відчувається того відриву вождів від населення, який підкреслюється пишністю та оригінальністю поховальних споруд, вишуканістю та багатством речей. Увесь вигляд матеріальних залишків цього регіону свідчить про скромний добробут населення та про егалітарність (звичайно, відносну) даного суспільства.

Інша справа — усатівські пам'ятки. Наявність складних культових і поховальних споруд в Усатівському комплексі помітно вирізняє це суспільство серед пізньотрипільських груп населення та свідчить про виділення культово-управлінських функцій. Певно, цьому сприяла швидка та вдала адаптація до нових умов існування. Вікові навички землеробства надали змогу і тут займатися ним досить активно, степові простори — утримувати великі стада худоби, які цілорічно або значну частину року утримувалися на пасовищах, а ухил у вівчарство — швидко нарощувати кількість худоби. Ця ситуація сприяла підвищенню авторитету правлячої верхівки. Незважаючи на помітну роль землеробства, Усатівській культурі значною мірою притаманні риси скотарських культур: підкурганний звичай поховань, мегалітичні споруди, кам'яні стели.

Внутрішня кризова ситуація у трипільському суспільстві ускладнювалась подіями на сусідніх територіях. Десь із середини III (IV) тис. до н.е. на Волинь та Поділля просуваються носії Культури кулястих амфор, які згодом, потісняючи трипільців, доходять майже до Дніпра. У Степовому регіоні населення мігрує на схід та північ. Це був додатковий деструктивний момент. Приблизно у середині — третій чверті III (IV) тис. до н.е. трипільські поселення припиняють своє існування. Переорієнтація діяльності, зокрема активізація скотарства, призвела до повної перебудови життя та переоформлення матеріальної культури таким чином, що у наступних культурах риси Трипільської майже не простежуються.

На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур Середньої Азії, Кавказу, Балкансько-Дунайського регіону, Центральної Європи. *Наступний бронзовий вік виступає як вік скотарства.* Причину цього вбачають, зокрема, і в зміні клімату — зниженні температури та вологості в III (IV) тис. до н.е.